

10. Политкорректность на грани абсурда. – Электронный ресурс. [Режим доступа] : <http://www.inauka.ru>

1. Словник української мови в 11-и томах. – К. : Наукова думка, 1970-1980. – Т. 1-11

12. Черниш Т.О. Про теоретико-методологічні засади застосування гніздового методу в етимологічних дослідженнях О.С.Мельничука / Т.О. Черниш // Мовознавство. – 2001. – № 6 – С. 50–57

13. Черниш Т.О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні : (Гніздовий підхід) / Тетяна Олександрівна Черниш. – К., 2003. – 479 с.

14. Ganshina M. English grammar / M. Ganshina, N. Vasilevskaya. – Moscow : Foreign Languages Publishing House, 1953. – 472 p.

15. Katz J. Chomsky on meaning / J. Katz // Language. – 1980. – V. 56. – № 1. – P. 1–41

16. Morpurgo Davies A. Nineteenth-century linguistics / Anna Davies Morpurgo. – London, New York : Longman, 1998. – 464 p.

17. Swan M. Practical English Usage / Michael Swan. – М. : Высшая школа, 1984. – 658 p.

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року

УДК: 811.161'373.7

*Маргарита Жуйкова
(м. Луцьк, Україна)*

ОБРАЗНІ ЛЕКСИЧНІ ОДИНИЦІ ЯК РЕЗУЛЬТАТ РЕДУКЦІЇ ПРЕЦЕДЕНТНИХ НАРАТИВНИХ ТЕКСТІВ

У статті розглядається рідкісний спосіб утворення образних одиниць мови, який полягає у компресії цілісного прецедентного тексту до одного слова. Семантика такої образної одиниці не пов'язана з іншими лексико-семантичними варіантами лексеми, оскільки її значення може бути мотивоване тільки тим змістом, який має прецедентний текст в цілому. Показано, що на першому етапі дериваційного процесу з прецедентного тексту виділяється багатоконпонентний предикативний чи непередикативний фрагмент, який функціонує як прислів'я чи фразема. На другому етапі відповідна фразема редукується до одного слова, яке часто виявляється найбільш релевантним у сюжеті вихідного тексту.

Ключові слова: *прецедентний текст, приказка, фразема, внутрішня форма, образна номінація, редукція, лінгвокультурна інформація.*

В статтє рассматривается редкий способ образования образных единиц языка, который заключается в стяжении целостного прецедентного текста к одному слову. Семантика такой образной единицы

не зв'язана з іншими лексико-семантичними варіантами лексеми, оскільки її значення може бути мотивовано тільки змістом, який характерно для прецедентного тексту в цілому. Показано, що на першому етапі дериваційного процесу з прецедентного тексту виділяється багатокомпонентний предикативний або непередикативний фрагмент, який функціонує як прислів'я або фразема. На другому етапі відповідна фразема редукується до одного слова, часто найбільш релевантного для сюжету вихідного тексту.

Ключевые слова: прецедентный текст, поговорка, фразема, внутрішня форма, образная номинация, редукция, лингвокультурная информация.

In this article, a rare way of figurative language units formation has been analyzed. It lies in compressing a whole precedent text into one word. The semantics of such figurative unit is not related to other lexico-semantic variants of a lexeme, since its meaning can be motivated only from the content of the precedent text as a whole. It has been shown that at the first stage of the derivational process, a multicomponent predicative or non-predicative fragment is singled out from a precedent text, and this component functions as a proverb or a phraseme. At the second stage the corresponding phraseme is reduced to one word which often turns out to be the most relevant in the plot of the source text.

Key words: precedent text, proverb, phraseme, internal form, figurative nomination, reduction, linguacultural information.

Обґрунтування наукової проблеми та її значення. Образ та образність здавна притягають увагу науковців різних гуманітарних напрямків: психологів, мистецтвознавців, літературознавців, лінгвістів, філософів. Образність як феномен семантики мовної одиниці може трактуватися по-різному в залежності від аспекту лінгвістичних досліджень. Так, вона розглядається як категорія свідомості, мислення (тобто психіки людини), див. роботи А. Бабушкіна, Б. Гаспарова, О. Залевської, С. Кабакової та ін., як категорія тексту, передусім художнього, див. роботи В. Виноградова, Д. Шмельова, А. Анікіної та ін.; у роботах Ю. Апресяна, Н. Арутюнової, О. Блінової, В. Гака, О. Загоровської, Н. Ілюхіної, Н. Лук'янової, К. Огольцевої, О. Юріної та ін. дослідників образність трактується як семантична категорія, що реалізується в лексичних та фразеологічних одиницях лексикона. Образною одиницею вважається така, що у своєму плані вираження (яке часто ототожнюють із внутрішньою формою) містить відсилку до певного чуттєвого образу, характерного для колективної свідомості носіїв мови. За визначенням Н. Лук'янової, образність – це «семантична властивість мовного знака, його здатність виразити певний позамовний зміст через цілісне, наочне представлення-образ для характеристики позначуваного ним об'єкта та вираження емоційної оцінки з боку мовця» [7, с. 20].

Попри значну кількість наукових праць, присвячених образній лексиці, в її вивченні залишається чимало білих плям. Серед них передусім проблеми, зумовлені новими аспектами у дослідженні мови, які розробляються в рамках психолінгвістики, етнолінгвістики, когнітивної лінгвістики, теорії міжкультурної комунікації та ін. Не розв'язані до кінця питання, що стосуються утворення образних номінацій. Справедливо вважається, що основним способом, що формує вторинні образні номінації, є метафоризація. Проте існує чимало інших способів творення образної лексики, які охоплюють чисельно меншу частину лексичного складу мови, проте становлять значний інтерес в аспекті потенційних можливостей колективної мовної свідомості. Так, в останні десятиліття науковці фіксують в російській та інших слов'янських мовах появу цілого масиву позірно образних одиниць, які активно виникають і живуть у субнормативних формах мови (наприклад, рос. *мерин*, *пыжик* як назви автомобілів Мерседес та Пежо, *хомяк* як назва так званої домашньої сторінки в мережі інтернет, *мыло* та *емелить* для називання електронної пошти, *лижі* для товарів торгової марки LG, *фотожаби* для називання особливого виду смішних малюнків чи фото тощо). М. Кронгауз називає це явище «особливою мовною грою, схожою на каламбур» [6]. Подібні новотворення зближуються за звучанням з певним вихідним словом, проте не мають з ним ані семантичного, ані мотиваційного зв'язку, оскільки виникають на основі фонетичної трансформації іншомовних номінацій, передусім англослов'янських. Наприклад, слово *хомяк* утворене від англійського *home page*, а *шароварщики* – від *shareware*. В таких одиницях спостерігається нічим не заповнений розрив між актуальним значенням і внутрішньою формою, їх можна вважати радше квазіобразними, бо вони не заторкують тих концептуальних структур свідомості, які необхідні для когнітивних процесів категоризації, порівняння, встановлення ознак подібності.

Мета нашої статті полягає в аналізі особливого способу утворення образних одиниць лексичного рівня мови – максимальній редукції завершених нарративних текстів, вживаних в усно-народній формі, що відіграють певну роль у культурній практиці того чи того народу. Такі тексти прийнято називати прецедентними.

Термін «прецедентний текст» було введено в науковий обіг Ю. Карауловим для позначення особливо значущих текстів, поширених, як правило, в межах певної лінгвокультури. На його думку, до прецедентних належать тексти, які добре відомі широкому колу мовців, мають неособистісний характер, часто повторюються і цитуються [5, с. 105]. Дослідник наголошує на тому, що правильне розуміння прецедентних текстів служить показником причетності людини до певної епохи і культури, а їх незнання, навпаки, може означати відстороненість комуніканта від певної культури [5, с. 105–106]. Згодом у роботах інших науковців поняття прецедентного тексту було уточнене і доповнене, докладно описані його функції у рекламі, мовленні ЗМІ, в молодіжному середовищі (див. роботи Г. Слишкіна, В. Красних, О. Селіванової, О. Карпенко, Л. Дядечко та ін.).

Останні десятиліття особливо активно вивчається роль прецедентних текстів як одиниць культурного коду. Як зазначає Л. Дядечко, «прецедентні висловлювання відображають систему еталонів культури суспільства і створюють парадигму соціальної поведінки, вони є феноменами національної культури» [3, с. 53].

Наша задача полягає в тому, щоб відтворити зворотній шлях у розвитку образної лексики: від автономної одиниці, частіше за все використовуваної в ролі предиката, до прецедентного тексту, який служить мотиваційною основою для мовної одиниці, передаючи їй своє змістове навантаження у сконцентрованому вигляді.

Дослідники фразеології неодноразово звертали увагу на явище редукції – виокремлення із змісту нарративного тексту певного виразу, як правило, сюжетно прикінцевого, завершального чи моралістичного. Таким способом поповнюється масив прислів'їв та приказок, а часто і власне фразеологізмів, що не мають статусу окремої синтаксичної одиниці. На це явище вперше звернув увагу О. Потебня у праці «З лекцій з теорії словесності. Байка. Прислів'я. Приказка». Він відзначив, що інколи весь сюжетний зміст байки (опис якоїсь конкретної події, окремого випадку з життя) може переходити у прислів'я, завдяки чому утворюються образні паремії, такі як, наприклад, *Повадился кувшин по воду ходить, тут ему и голову сложить; Кобыла с волком тягалась, только хвост да грива осталась; Бил цыган мать, чтоб жена боялась; Он и долотом рыбу удит* [10, с. 97–98]. Подальша концентрація змісту може призводити до того, що прислів'я втрачає деякі свої складники і стає ідіомою. В українській фраземіці, як переконливо показав М. Демський, є ціла низка одиниць, які походять від народних казок, анекдотів, байок, небилиць. Серед них такі яскраві фраземи, як *носитья як дурень зі ступою, виграв як тато справу, звести на пишик, сім мішків гречаної вовни, занюхати ковбасу в борщі; не до солі, коли грають на басолі* [2, с. 46–48]. Значення таких ідіом мотивується цілісним фольклорним твором, а зв'язок між ними може бути виявлено в тому випадку, коли носіям народної традиції відомий прецедентний текст. Проте зміни в житті соціуму, часто трагічні і незворотні, можуть спричиняти розрив у культурній тяглості, різкі зміни в усно-розмовному дискурсі, що призводить до втрати змістових зв'язків між частиною (приказкою, фраземою) та цілим (нарративним текстом). Не виключено, що деякі загадкові, «темні» фраземи (наприклад, *заробив, як Заблоцький на милі, підвозити москаля, аж пальці знати, схопити шилом патоки, рос. променял кукушку на ястребца*), внутрішню форму яких ще можна співвіднести з певними екстралінгвальними ситуаціями, є залишками втрачених сюжетних нарративів, отже, основа для вірогідних реконструкцій таких фразем вже зникла.

Як правило, результатом концентрації змісту прецедентних нарративних текстів стають багатокомпонентні конструкції, що мають статус предикативної одиниці (*Бачили, очі, що купували, їжте, хоч повилазьте!*) або її непередикативного фрагмента (*носитья як дурень зі ступою, занюхав ковбасу в борщі, рос. каша из топора*). Проте у деяких рідкісних випадках

відбувається не лише стягнення змісту наративу до фраземи, а й редукація такої фраземи до одного слова, тобто до формально і змістовно автономної лексичної одиниці. Виділена з фраземи одиниця втрачає системні зв'язки з іншими значеннями лексеми, однак може зберігати свою образну природу. І хоча для більшості носіїв мови зв'язок між актуальним значенням та внутрішньої формою таких слів вже не існує, його можна виявити, спираючись, з одного боку, на прецедентні фольклорні тексти, а з другого – на закономірні дериваційні процеси, властиві мовній системі.

Нам відомо три випадки утворення образних одиниць лексичного рівня мови шляхом концентрації змісту вихідного наративу: два в українській мові (іменник *пишик* і дієслово *втнути*) і один – у російській (іменник *грабли*).

Розгляньмо зв'язок між образним предикатом *втяти* (*втнути*) та вихідним фольклорним текстом. Цей предикат відомий у сучасній українській мові як у своєму прямому значенні («розрізати, врізати, зрубати щось»), так і в низці переносних, експресивних значень, що ніяк не пов'язані з процесом різання чи рубання. У «Словнику української мови» всі переносні вживання дієслова *втяти* об'єднані у два значення: «4. майстерно зробити що-небудь» та «5. зрозуміти щось», причому до першого з них подано ще чотири підзначення: «виконати велику роботу», «бути спроможним зробити щось», «заспівати, заграти», «зробити щось несподіване, незвичайне (переважно зі словами *штука, весілля*)» [12, 10, с. 509]. Отже, словниковий опис предиката *втяти* репрезентує його переносне значення як набір змістів, слабо пов'язаних між собою або ж цілком різних (як, наприклад, значення «зрозуміти» і «заграти»). Тексти свідчать, що експресивний предикат *втяти* співвідноситься з різноманітними референтними ситуаціями, які мають як спостережувальні, так і неспостережувальні (ментальні) ознаки. Він може позначати гру на музичних інструментах, танці, співи, різноманітні прояви вербальної діяльності, і серед них читання своєю або чужою мовами та говоріння чужою мовою; створення художніх творів та інші види активної діяльності людей. Крім того, слово *втяти* може називати якусь неочікувану, раптову дію, як, наприклад, удар, та чимало інших виявів специфічно людської поведінки, які прийнято називати витівками. Загалом вживання предикату *втнути* стосуються ситуацій двох різновидів: в першому йдеться про надзвичайні, неочікувані дії агента, які викликають захоплення у суб'єкта свідомості, а у другому різновиді – про дії неадекватні, дурні, які служать причиною глузувань чи обурення. Отже, у сучасному мовленні предикат *втяти* передає прагматичні змісти двох типів – з позитивною та негативною оцінкою дії агента, що її дає суб'єкт свідомості (або ж суб'єкт мовлення). Можна припускати, що первісно дієслово *втяти* служило для вираження лише одного з цих типів оцінки, а ситуації іншого типу потрапили до кола референтних ситуацій пізніше.

Крім експресивного предикату *втяти* в українській мові відома ідіома *втяти до гапликів*, що визначається у словнику таким чином: «зробити, виконати, сказати щось погано, не до ладу, недоречно» [14, с. 917]. Наприклад, її вжив І. Котляревський у комедії «Москаль-чарівник» в епізоді,

коли москаль співає українську пісню, перекручуючи її слова на російський манер, і це викликає сміх у господарів хати:

[Михайло з Тетяною довго регочуться. Солдат, на них дивлячись, теж сміється].

Солдат. *Что ж вы смеетесь? Разве худо спел?*

Михайло і Тетяна (разом). *Гарно, гарно, нічого сказати.*

Михайло. *Утяв до гапликів!* (Сміється).

Тетяна. *Аж пальці знати!* (Сміється).

Цей та інші контексти, де вжито вираз *втяти до гапликів*, свідчать, що з його допомогою маркуються такі ситуації, коли хтось поводить себе неадекватно, робить вчинок, за який його можуть висміяти чи засудити, тобто щось таке, що йде врозріз із загальноприйнятими уявленнями про доцільну, зважену, розсудливу, в певному сенсі «правильну» поведінку людини в суспільстві. Вивести такі змісти із взятих окремо слів *гаплик* та *втяти*, очевидно, неможливо, проте корисним виявляється звернення до культурно-історичних реалій минулого. Слово *гаплик* позначало спеціальну металеву застібку, гачок, за допомогою якого застібали верхній одяг (кунтуш, каптан), сорочку або пасок [11, 1, с. 271]. За традицією, ряд гапликів розташовувався на верхньому одязі лише до талії, а нижче талії поли застібками не з'єднувались, що давало людині змогу вільно рухатися. Беручи до уваги цю інформацію, можна припускати, що вираз *втяти до гапликів* буквально означав «врізати поли одягу до талії, тобто до місця, де кінчався ряд гапликів».

Постає питання, чи вільне словосполучення *втяти до гапликів* реально вживалося у мові, тобто, інакше кажучи, чи відповідала йому певна референтна ситуація. Виходячи з реалій минулого, коли покупні тканини коштували великих грошей, а одяг, особливо верхній, відігравав окрім власне побутової, ще й статусну, ідентифікаційну роль, можна з певністю твердити, що така дія, як врізання частини одягу (що було рівнозначне його знищенню), могла бути лише винятком, а не правилом повсякденного життя. Пор. добре знану ще у XIX ст. українську приповідку, поширену в багатьох варіантах на значній території: *Од лихого поли вріж та втікай* [13, с. 124], *від москаля поли вріж і тікай* (варіант: *від москаля урвавши поли тікай*) [13, с. 76], *од лихого поли вріж та втікай* [13, с. 160], *від п'яного поли вріж, а втікай* [13, с. 503], *поли вріж, а втікай од позвів* (тобто від суду) [13, с. 337], *від напасти і полу вріж, а втікай* [13, с. 337]. До речі, з цієї приповідки виокремилась українська фразема *поли врізати* «розірвати з кимось стосунки» [14, с. 151].

Наведені приказки містять припис за будь-яку ціну уникати москалів, суду, лихих людей, п'яниць і всякого лиха та напасти, причому мірою «ціни» обрано образ врізання одягу (пов'язаного з пропозицією «без одягу легше бігти»). Важливо, що образ псування одягу, змальований у приповідках, накладається на традиційні уявлення про високу ціну та статусну роль верхнього одягу, який виступав соціальним та етнічним маркером. Про відбиття у мовних одиницях на позначення одягу та його кольору культурної

опозиції «багатий, знатний», з одного боку, та «бідний, простий», з іншого, ми писали спеціально, див. [4, с. 328–331]. Отже, вільне словосполучення *втяти до гапликів* могло позначати лише екстраординарну ситуацію, і аж ніяк не повсякденну.

Такого роду екстраординарні ситуації часто ставали основою для фольклорних текстів повчального характеру, як правило, сюжетних, що служили засобом трансляції певних етичних чи поведінкових настанов. Нам невідоме аутентичне народне першоджерело (можливо, воно не було зафіксоване збирачами), проте відомий сюжет народного анекдоту, який обробив Л. Глібов і перетворив на байку «Охрімова свита» (1853 р.). У ній йдеться про людину, яка намагається вийти із скрутного становища: коли у його свити подерлися рукави, він врізав поли і пошив з них нові рукави. Наведімо фрагменти байки Глібова:

Була в Охріма сіра свита,
Так хороше пошита:
Ізаду вусики з червоного сукна;
На комірі мережечка така, що на! –
Хоч голові носити.
Дурний Охрім не вмів її глядіти,
Таскав, коли й не слід таскати.
Раз став він свиту надягати, –
Аж дивиться – рукава вже продрались.

...

Розсердився Охрім, що з його так глузують.
«Тривайте ж, – каже, – коли так,
Зроблю ж я осьде як...
Нехай дурні собі пустують;
У них, видно, жуки у голові...
А ми втнемо рукавця і нові,
Хіба мудрація велика!»
Охрім догадливий був парубіка!
Прехорошенько взяв
Підрізав поли він чимало, –
Якраз, щоб на рукава стало, –
Покраяв та й попришивав –
І знов рукава як рукава...

...

Дурний, дурний: а на йому свитина,
Неначе той німецький каптанець!
Отак і з тим буває,
Хто чортзна-де добро своє діває, –
А там як кинеться – вертить і так і сьак,
Неначе горобець у клітці...
Дивись, згодя – гуляє неборак
В Охрімовій куценькій свитці.

Отже, герой байки позірно розв'язав складну проблему, зарадив своїй біді, однак його нормальна, довга свита внаслідок такого втручання стала короткою, *неначе той німецький каптанець*. Такий вигляд вбрання суперечив усталеним народним уявленням щодо одягу, а тому людина, вбрана у таку свиту, викликала у інших глузування. Описана ситуація стала зразком недоладної, нерозумної поведінки, коли людина намагається досягнути певної мети, однак вдається до неадекватних засобів і сама не розуміє, що чинить недоладно, порушуючи прийняті норми.

Оскільки цей анекдот був загальновідомим, сполучення *втяти (врізати) поли до гапликів* набуло редукованої форми, почало вживатися без об'єктного компонента (*поли*). За цим виразом закріпився узагальнений зміст «зробити щось недоладне і стати внаслідок цього предметом насмішок», який яскраво виявляється у діалозі героїв І. Котляревського, що ми навели вище.

З того ж анекдоту про людину, що врізала поли своєї одежини, аби зробити для неї нові рукави, беруть початок й українські приказки *Усподі утинають, а вгорі латають, В долині ріжуть, а вгорі латаються*, що вміщено у збірці М. Номиса, див. [13, с. 86]. У збірці І. Франка подано дещо ширший варіант тої ж приказки: *Наш пан в гору сі підносить: з долини ріже, а в горі латає* (з таким коментарем: «Іронічний вислів про пана, що нібито доробляє ся чогось»), див. [15, с. 494]. Ця галицька приказка висміює поведінку людей, які прагнуть створити вигляд, що забагатіли, вибилися в люди¹. Об'єднує ідіому *втяти до гапликів* та приказку *Усподі утинають, а вгорі латають* зміст «бути об'єктом насмішок». Цей зміст впливає з самого сюжету анекдоту, адже людина, яка намагається повернути пристойний вигляд своєму одягу, а натомість ще більше його спотворює, виглядає смішно. Проте кожна з цих одиниць – приказка та ідіома – актуалізує різні аспекти базової ситуації: в приказці на перший план виходить намагання особи здаватися багатим попри свою бідність, а в ідіомі – недоладність, абсурдність дій, якими людина прагне врятувати складну ситуацію.

Наступним кроком у розвитку мовної одиниці *втяти до гапликів* було виділення з її складу автономного предиката *втяти* з тим самим значенням. Яскравим свідченням генетичного зв'язку обох одиниць є унікальний випадок їх вживання в одному контексті, на позначення тої ж самої ситуації, у романі О. Кониського «Юрій Горовенко»:

Юрко злився і сам з себе глузував. Звісно, що ніхто не вмє так, як українець, кепковати з свого лиха і сам з себе.

¹ Знаходимо це прислів'я у народному анекдоті, записаному Б. Грінченком:
За кріпацтва ще пан один служив десь у місті, і прислано до його чоловіка з його слободи.

— *А як же справляється там новий оконом?* — *пита пан того чоловіка, що приїхав.*

— *О, то-то, пане, несеться!*

— *Ну що ж, як?*

— *Все, пане, знизу поли надрізує, та плечі латає* [1, с. 31–32].

Так висміюється в народі пихатість, зарозумілість, намагання тих, хто насправді не має чим залатати свій одяг, зрівнятися із знатними та багатими людьми.

Горовенко кусав собі губи, скуб бороду і говорив: «Ну, ну! утяв до гапликів... Що ж тепер вдієш? Хіба завтра ноги на плечі та на другу квартиру – так ще гірше буде: скажуть, що я догадався про їх умови, більші почнуть сочити, десятника приставлять... це гидше буде... Отсе втяв... Господи!..»

У наведеному контексті автор вживає ідіому *утяв до гапликів* та особливий предикат *втяв* для характеристики необачного вчинку героя: перебуваючи на засланні, він, не розмірковуючи добре над наслідками, прийняв запрошення генерала й опинився у скрутному становищі, з якого не може знайти виходу.

У сучасному мовленні українців активно вживається предикативна одиниця *втяти (втнути)*, проте її донорська фраза *втяти до гапликів* практично вийшла з ужитку, що призвело до розриву мотиваційних зв'язків між цією ідіомою та образним предикатом.

Другий випадок генетичних зв'язків між цілісним текстом та автономною лексемою представлений образним іменником *пишик*, що має вихідний статус звуконаслідування. Див. його опис у «Словнику української мови»:

Пишик, виг. 1. Звуконаслідування, що означає шипіння води, пари на чомусь розжареному, гарячому. 2. розм. Уживається як присудок за знач. *пишикати*. *Ледачий з їх москаль та й миришавий козак! Чи трапиться стрілять... – пишик порох на пановці [панівці]!.. Уже й злякалися!* (Гулак-Артемівський, Байки, 1958, 185).

У третьому значенні це слово, згідно із словником, кваліфікується як іменник: «3. у знач. ім. чол., зневажл. Ніщо, дурниця. *Зробив з лемеша пишик!* (Номис, 1864, № 7609); [Старшина:] *Купили хрину, треба з'їсти.. А то думають, думають, ні вголос, ні мовчки; а ляхи догадаються – от тобі й пишик!* (Тарас Шевченко); «*Іти на Косів*» – в тім був і початок, і середина, і кінець. А як, що,.. чи не зійде все на пишик або ще на що гірше – до того мисль не доходила (Гнат Хоткевич); *Сідав [Іван] писати – горів, серце його радісно стискалося.. А тут з великого замаху вийшов пишик* (Петро Колесник)» [12, 8, с. 415].

Насправді не всі наведені контексти демонструють вільне вживання слова *пишик*, більш доцільно бачити тут близькі за змістом фразеологічні одиниці. Наприклад, вираз *Зробив з лемеша пишик!* зі збірки М. Номиса є приказкою, яка в концентрованому вигляді відбиває зміст народного анекдоту про коваля. Цей анекдот був неодноразово зафіксований збирачами, зокрема, є він і у зібранні М. Номиса [13, с. 626], і у збірці «Веселий оповідач» Б. Грінченка [1, с. 10]. Сюжет анекдоту доволі простий: один коваль мав намір викувати леміш для плуга, але оскільки в нього нічого не вийшло і частина заліза перегоріла, він вирішив із залишків зробити сокиру. Коли і сокири не вийшло, невдаха надумав викувати серп, а потім – швайку. Коли ж коваль не спромігся викувати і швайки, він спересердя занурив маленький шматочок заліза – все, що в нього лишилося – у холодну воду, і

залізо зашипіло¹. Так він звів на *пшик* добрий шматок заліза. Приказка *Зробив з лемеша пшик!* фіксує початок процесу кування та його невдалий фінал; слово *пшик* тут не можна розуміти як «ніщо» чи «дурниця», бо в цьому контексті актуалізоване власне звуконаслідувальне вживання. Пор. фразему *звести з лемеша на швайку* [14, с. 325], що відбиває той самий анекдот про невдачу-ковалю, проте називає не останню фазу (занурювання металу у холодну воду), а передостанню. Власне, тут протиставлено два знаряддя праці: велике (леміш для плуга) та мале (швайка). В інших варіантах сталих виразів, що безпосередньо пов'язані із наведеним сюжетом, відсутнє називання початкового об'єкта (*леміша*), що дозволяє мовцям використовувати їх ширше, для називання багатьох референтних ситуацій, пор. *вийде пшик, зійде на пшик, звести на пшик, перевів на циганський пшик* [13 с. 479], *перевівся на циганський пшик* [13, с. 120]. Слово *циганський* в останніх сталих виразах пояснюються тим, що в деяких варіантах цього анекдоту фігурує коваль-циган.

Вже у середині XIX ст. було зафіксовано цікаві трансформації наведених сталих виразів, де слово *пшик* почало функціонувати у відриві від прецедентного тексту і набувати виразних ознак іменника. Наприклад, у збірці М. Номиса вміщено емоційний вираз *пшик собачий вийде* [13, с. 345], а також експресивний зворот *ти пшик, а не мужик* [13, с. 184]. Останній випадок цікавий тим, що слово *пшик* стоїть у позиції предиката і має негативне оцінне значення, абсолютно не властиве звуконаслідуванню *пшик*. Це свідчить про суттєві зміни, що відбулись у семантиці вихідного слова, яке віддалилось від свого прецедентного тексту.

У сучасному українському мовленні лексема *пшик* закріпилась у значенні, близькому до семантики заперечного займенника *ніщо*, див. фрагмент з роману І. Багряного «Сад Гетсиманський»:

Коли начальство нарешті пішло геть, пригрозивши, що вся тюрма буде покарана (тим ствердивши, що їхні розшуки скінчилися пшиком ...), коли за ними зачинилися двері, в камері довго стояв приглушений сміх.

Цей іменник часто вживається в мовленні сучасних ЗМІ у поєднанні з різними дієсловами:

Дорожникам столиці й військовим потрібно координувати свої дії, а не махати кулаками вже після того, як стався пшик. Інакше з такими темпами ще до військового параду з нагоди Дня Незалежності центральні дороги столиці перетворяться на полігон з вибоїнами [<https://politeka.net/ua/284909-yak-uzhodzhuvaly-vidomstva-svoji-diyi-pered-repetytsiyeyu-paradu>]; *У волонтерів шукали «арсенал», а знайшли пшик* [<http://denzadnem.com.ua/ato/1802>]. *Широко анонсований і очікуваний українськими блогерами вебінар з головним редактором сайту «Інфопорн» Олександром Тимошенко став пшиком* [<http://prostir.co.ua/pershokvitnevyj-vebinar-3305>]; *Розслідування офшорів Порошенка закінчилось пшиком*

¹ Відомий також варіант анекдоту, де коваль таки викував швайку і занурив її у воду.

[http://gazeta.ua/articles/politics/_rozsliduvannya-ofshoriv-poroshenka-zakinchilos-pshikom/738823].

Цікаво, що у російській мові експресивне слово *пишик* (інколи *пишик-пишик*) почало вживатися вже після того, як у 1841 році в Петербурзі вийшла поема Т. Шевченка «Гайдамаки». Саме там поет використав вираз *от тобі й пишик* серед низки інших сталих виразів:

[Старшина перший:] *Гомонять, поки ляхи почують. Ох, старі голови та розумні, химерять, химерять та й зроблять із лемеша швайку, де можна лантух, там торби не треба; купили хрину, треба з'їсти, плачте, очі, хоч повилазьте, бачили, що купували, грошам не пропадать, а то думают, думают, ні вслух ні мовчки, а ляхи догадаються, от тобі й пишик.*

Тут легко прочитуються алюзії до відомих українських народних анекдотів, а вираз *от тобі й пишик* стоїть у цьому фрагменті після фраземи *зроблять із лемеша швайку*, отже, для носія української мовно-фольклорної традиції не становить жодної проблеми зіставити ці два сталих вирази і зрозуміти їх зміст. У російській літературі іменник *пишик* вперше зафіксовано 1848 р. у творі О. Вельтмана, згодом її включали у свої тексти М. Лесков, М. Салтиков-Щедрін, О. Островський, П. Боборикін, Д. Григорович та інші письменники, див. [9]. На запозичений характер лексеми *пишик* у її вторинному оцінному значенні вказує той факт, що російські автори жодного разу не використали її у складі вихідних зворотів, безпосередньо пов'язаних із українським прецедентним текстом.

Звернімося до третього випадку виокремлення ключової одиниці з прецедентного тексту – російського іменника *грабли*. Це слово має пряме предметне значення («знаряддя для згрібання»), а також метафоричне предметне значення («руки»), властиве зниженому регістру мовлення. Крім того, в сучасному російському мовленні, передусім у публіцистичному стилі, цей іменник набув нового значення і співвідноситься не з предметами, а з різними ситуаціями, які об'єднуються двома ознаками: по-перше, суб'єкт мовлення оцінює їх негативно, а по-друге, вони не є унікальними і вже мали свій прецедент. Див. вживання цього іменника в російських текстах публіцистичного та розмовного регістру:

Просто кто-то должен был прояснить для нас, как распознать все те же старые «грабли», искусно замаскированные под всякий другой инвентарь [9; Т. Куракина. «Знание – сила», 2009]; *Нынешние непростительные «грабли» заключались в том, что он на слово поверил местному фельдшеру, который и вызвал его на остров Монерон* [9; А. Берсенева. Возраст третьей любви, 2005]; *...Вот за те же грабли я уже сама себя ругаю... но все же надеюсь, что может в этот раз и я и она, наученные горьким опытом, все же купим то, что надо...* [9; Женщина + мужчина: Брак, 2004]; *Однако сущность эта неуловима с позиций общечеловеческих ценностей, которые наши реформаторы предпочли отечественным (вот они, «грабли»!)* [9; Л. Гришин. Грабли для малого бизнеса. 2003.01.27].

Словники російської мови, наскільки нам відомо, ще не фіксують таке вживання іменника *грабли*. Це значення розвинулось на основі семантики

нового для російської мови фразеологізму *наступать на грабли*, який також ще не потрапив у «паперові» фразеологічні словники, проте зафіксований на сайті «Народный словарь русского языка» [8]. У цьому словнику для цієї фраземи подається таке визначення: «совершать глупые ошибки». В російському мовленні вираз *наступать на грабли*, як свідчать дані «Национального корпуса русского языка», актуалізувався в роки перебудови. Цьому сприяла назва полемічної статті Ю. Карякіна «Стоит ли наступать на грабли? Ответ одному Инкогнито», що вийшла 1987 р. у журналі «Знамя» й одразу набула значного суспільного розголосу. Він же вважається автором відомої фрази «*Наступать на грабли – наш национальный спорт*». З легкої руки Ю. Карякіна фразема *наступать на грабли* почала завойовувати простори російськомовних друкованих видань, а згодом потрапила й в українське мовлення.

Характерно, що ця фразема в контекстах часто сполучається з обставинами часу *снова, вновь, вторично, опять, все время* і под., див.: *Власть вторично наступала на те же грабли – писателя вновь пытались приручить* [9; В. Потресов. Возвращения Некрасова. 2004]; *Мыслительный процесс людей, которые все время наступают на одни и те же грабли, похож на заевшую пластинку* [<https://matriarchat.ru>], а крім того, вживається з означальними компонентами на кшталт *на старі, на те же, на одни и те же* при іменнику *грабли*. Такі особливості вживання фраземи вказують на те, що в її значенні актуалізується змістовий компонент повторюваності дії чи ситуації. Семантичний компонент «повторно», який при вживанні фраземи часто передається через її оточення, переходить і в значення оцінної лексеми *грабли*, див. вище сполучення *те же грабли, все те же старые «грабли»*, пор. також вживання іменника в українському медійному тексті: «*Індустріальні парки України*»: *старі граблі на свіжій голові?* [<https://voxukraine.org/longreads/industrial-park/article-ua.html>]. Отже, у слова *граблі / грабли* розвивається оцінне значення, яке корелює із складною, проблемною ситуацією, що вже траплялась у досвіді суб'єкта чи об'єкта. Негативна оцінка ситуації пов'язана з тим, що суб'єкт чи об'єкт не зміг знайти прийняттого вирішення, припустився помилки там, де її можна було легко уникнути, і схильний знов і знов її повторювати в тих самих умовах.

Виявити вихідну ситуацію, на основі якої виникла фразема, не завжди просто. У випадку фраземи *наступать на грабли* базовий образ містить сцену, яка може породити певні очікувані імплікації (наприклад, якщо необережно наступити на гострі зубці грабель, то можна поранитися), проте це імплікації не тих змістів, які передаються сучасною фраземою *наступать на грабли*. В такому випадку можна припускати, що в основі фраземи лежить не сцена, а розгорнутий сюжетний сценарій, відбитий у цілісному нарративному тексті. Пошуки такого тексту привели нас до сучасного анекдоту про граблі, відомому в різних варіантах. Один з них звучить так:

Виннету, Чингачгук и Чапаев сидят в вигваме, курят трубку мира. На улице уже ночь, темно. Виннету выходит по нужде, слышен грохот, Виннету возвращается с фонарем под глазом. Через некоторое время по

нужде выходит Чингачгук, слышен удар, Чингачгук возвращается с фингалом под глазом. Потом понадобилось выйти и Чапаю, слышны два удара, мат-перемат, Чапай возвращается с фонарями под обоими глазами. Чингачгук затягивается и произносит:

– Только бледнолицый мог дважды наступить на одни и те же грабли!

З тексту цього анекдоту можна легко вивести всі ті імплікації, які наявні в значенні фраземи: ситуація спричиняє негативні наслідки для суб'єкта; стикнувшись з такою ж ситуацією ще раз, суб'єкт не міняє своєї поведінки і тому не уникає тих же негативних наслідків. Важливо, що в анекдоті демонструється і «правильна», гнучка поведінка (інший суб'єкт, повертаючись, обминає граблі), тобто ситуація подається як така, з якої не знаходить виходу тільки дурень (пор. визначення фраземи: «совершать глупые ошибки»).

Таким чином, новий лексико-семантичний варіант російського іменника *грабли* виник внаслідок редукації фраземи, яка, своєю чергою, виокремилась з цілісного фольклорного тексту.

Висновки. Виокремлення ключової лексичної одиниці з прецедентного тексту завжди проходить у два етапи. На першому етапі цього процесу з вихідного наративу виділяється багатокомпонентний предикативний чи непредикативний фрагмент, який функціонує в мові як прислів'я чи фразема. Як правило, його значення дуже тісно пов'язане із темою наративного тексту і часто сконцентровано передає його сюжет чи заключний мотив. Така фразема складається з одиниць, які максимально навантажені у сюжеті вихідного тексту, передають його базовий образ чи найбільш виразну ситуацію (*носиться як дурень зі ступою, звести на пишик, занюхати ковбасу в борщі; каша из топора, наступать на грабли*). На другому етапі відповідна фразема зазнає редукації і стягується до одного слова (*втяти до гапликів – втяти, звести на пишик чи вийшов пишик – пишик, наступать на грабли – грабли*), яке набуває нового значення, близького до значення фраземи в цілому. Найбільш точно значення фраземи, що зазнала редукації, передане у семантиці окремого слова у випадку предиката *втяти*; при переході від дієслівних фразем до іменника (*пишик* і *грабли*) між ними виникають складніші семантичні співвідношення. Очевидно, що нові лексико-семантичні варіанти мотиваційно не пов'язані із вихідними значеннями цих слів (пряме значення дієслова *втяти* – «врізати», «відрізати», а образне – «зробити щось незвичне, часто недовладне, або надзвичайне, що вражає стороннього спостерігача»). Лексема *пишик* не лише змінила значення, а й набула іншої частиномовної характеристики: із звуконаслідувань перейшла до класу іменників і отримала здатність до відмінювання. Нові значення таких одиниць мотивуються тільки тим змістом, який має прецедентний текст в цілому. Крім того, у семантиці розглянутих лексичних одиниць присутній емоційний чи оцінний компонент, який зумовлюється оцінкою ситуації чи дійової особи у прецедентному тексті.

Функціонування у мовленні образних одиниць, виокремлених із наративу, не залежить від того, чи відомий мовцям базовий прецедентний

текст. Історично зумовлені зміни в житті соціуму, що заторкують різні сфери і соціальні групи, можуть спричиняти розрив у культурних традиціях, а також різкі зміни в усно-розмовному дискурсі (так, старі народні анекдоти, навіть дуже дотепні, майже повністю зникли із народної пам'яті, а на їх місце прийшли анекдоти з цілком новими героями і реаліями). Ця обставина зумовлює втрату змістових зв'язків між частиною (приказкою, фразеомою чи лексемою) та цілим (нарративним текстом), проте не впливає на специфіку і частоту використання мовцями тих одиниць, що формально і змістово вмотивовані сюжетними текстами. У тих випадках, коли генетичні зв'язки між текстом і лексемою втрачено, встановити походження мовної одиниці лексичного рівня можна лише в результаті докладних досліджень.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо у пошуках інших прецедентних текстів, які в минулому могли бути основою для утворення одиниць фразеологічного рівня, а також в аналізі змістових кореляцій між нарративами та виокремленими з них фраземами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Веселий оповідач / Упорядкував Б. Грінченко. – Київ, 1913. – 105 с.
2. Демський М.Т. Українські фраземи й особливості їх творення / Мар'ян Тимофійович Демський. – Львів–Краків–Париж : Просвіта, 1994. – 63 с.
3. Дядечко Л.П. Сучасні прецедентні тексти рекламного походження / Л.П. Дядечко // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур. Пам'яті академіка Леоніда Булаховського. – 2012. – Вип. 18. – С. 50–61. – Електронний ресурс. [Режим доступу] : http://nbuv.gov.ua/UJRN/kdsm_2012_18_11
4. Жуйкова М.В. Динамічні процеси у фразеологічній системі східнослов'янських мов : монографія / Маргарита Василівна Жуйкова. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – 416 с.
5. Караулов Ю. Н. Роль прецедентных текстов в структуре и функционировании языковой личности / Ю.Н. Караулов // Научные традиции и новые направления в преподавании русского языка и литературы: Доклады советской делегации. Шестой междунар. Конгресс преподавателей рус. языка и литературы. – М. : Русский язык, 1986. – С. 105–126.
6. Кронгауз М.А. Русский язык на грани нервного срыва / Максим Анисимович Кронгауз. – М. : Знак, Языки славянских культур, 2007. – 232 с. – Электронный ресурс. [Режим доступа] <http://philology.by/uploads/logo/krongauz2008.pdf>
7. Лукьянова Н.А. Экспрессивная лексика разговорного употребления: монография / Нина Александровна Лукьянова. – Новосибирск : Наука (Сибирское отделение), 1986. – 227 с.
8. Народный словарь русского языка. – Электронный ресурс. [Режим доступа] : <http://slovoborg.su/definition>
9. Национальный корпус русского языка. – Электронный ресурс. [Режим доступа] : <http://www.ruscorpora.ru/search-main.html>

10. Потебня А.А. Из записок по теории словесности / Александр Афанасьевич Потебня. – Харьков, 1905. – 162 с.
11. Словарь української мови: в 4 томах. / Упорядкував Б. Грінченко. – К., 1908-1909.
12. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
13. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
14. Фразеологічний словник української мови: у 2-х кн. – К. : Наукова думка, 1993.
15. Франко І.Я. Галицько-руські народні приповідки / Іван Якович Франко.– Львів, 1908.

Стаття надійшла до редакції 20 лютого 2017 року

УДК 811.111'373.611

Тетяна Заболотна
(м. Переяслав-Хмельницький, Україна)

ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ СТАТУС ЕПІТЕТІВ У ЖІНОЧИХ РОМАНАХ

Стаття розглядає функціональний статус епітетів, виражених прикметниками та дієприкметниками, та їх семантику у жіночих романах американської письменниці Данієли Стілл. Автор вживає окремі епітети, парні структури, епітетні ланцюжки, які у складі тексту розкривають особливості жіночого сприйняття дійсності. Для стилістичної актуалізації епітетів використані різні види відокремлення, препозиція, постпозиція та ін. Одержані дані сприяють поглибленню знань про словотвірні особливості прикметників з функціональним статусом епітета на позначення сучасної успішної ділової жінки.

Ключові слова: *прикметник, епітет, означення, предикатив, пресупозиція, постпозиція, мовна картина світу, засоби естетизації мови, жіночий роман, Данієла Стілл.*

Статья рассматривает функциональный статус эпитетов, выраженных прилагательными и причастиями, и их семантику в женских романах американской писательницы Даниелы Стилл. Автор употребляет отдельные эпитеты, парные структуры, эпитетные цепочки, которые в составе текста раскрывают особенности женского восприятия действительности. Для стилистической актуализации эпитетов использованы различные виды обособления, препозиция, постпозиция и др. Полученные данные способствуют углублению знаний о словообразовательных особенностях прилагательных с функциональным